

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

Год 1990

ВИЛЬНЮС «МОКСЛАС» 1992

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1990

VILNIUS

1992

INSTITUT FÜR GESCHICHTE LITAUENS

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1990

7

VILNIUS

1992

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1990 metai

VILNIUS „MOKSLAS“ 1992

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Vytautas MERKYS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Eugenijus JOVAISA, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZDONAITĖ (sekretorė), Tamara BAIKASAITĖ, Adolfas TAUTAVICIUS, Irena VALIKONYTĖ, Regina ŽEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Redakcijos adresas:
2600 Vilnius, T. Kosciuškos 30

Išleista pagal Lietuvos istorijos instituto užsakymą

AUKSĖ CEPAITIENE

VIJOKLINIS AKANTO LAPAS LIETUVIŠKŲ PRIEVERPSCIŲ PUOŠYBOJE

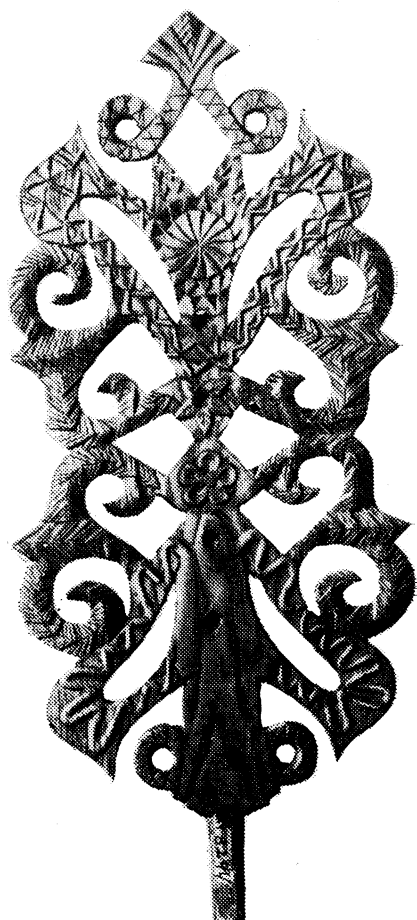
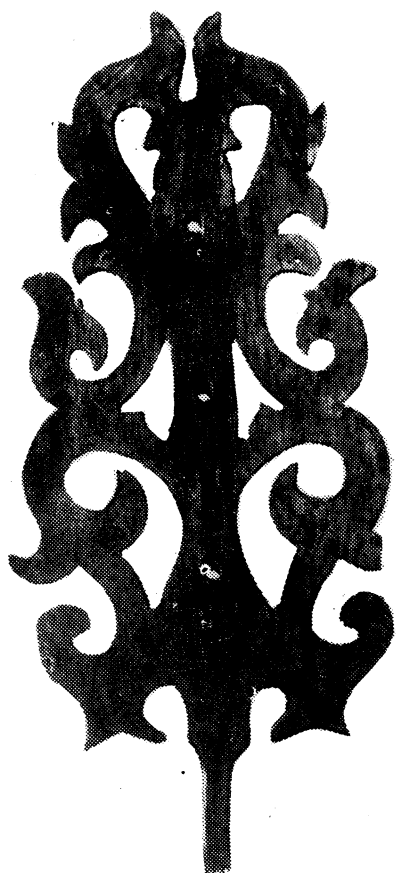
Dažnas Lietuvos muziejus gali pasigirti turtinga prieverpsčių kolekcija. Autorė susipažino su Lietuvos istorijos ir etnografijos, Kretingos kraštotyros muziejų fondais ir ikonografinė medžiaga bei Vilniaus universiteto etnografinių ekspedicijų piešiniais, saugomais Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje — iš viso 303 vienetais. Prieverpstė — verpimo įrankis, skirtas linų ar vilnų kuodeliui pritvirtinti verpiant rateliu. Pagal formą šiuos įrankius galima būtų skirti į 3 tipus: lentelinius, tūrinius ir strypelinius¹. Gausiausią grupę sudaro lentelinės prieverpstės — plokščia lentelė su koteliu, įstatoma į verpimo ratelio statinėį. Prieverpstėse yra 2—6 skylutės smeigtukui, kuris prilaiko kuodelį. Turint omeny šio įrankio paskirtį, nesvarbu suteikti jam tikslią — vienokią ar kitokią — formą, o tik išlaikyti tam tikras proporcijas. Turbūt todėl prieverpstės gana įvairios ir nemažos dalies puošyba sąlygoja jų siluetą. Greita dviejų rožečių, lapo, tulpės (lelijos?), vazos pavidalo lentelių yra įrankių, kurių siluete galima įžūrėti vijoklinį akanto lapo motyvą. Šios prieverpstės sudaro menką aprašomų įrankių dalį — tik 3,6% (11 vienetų), tačiau vertos būti atskirai apibūdintos kaip tik dėl ornamento, tokio dažno Europos mene. Tai panašios 12,5—15,5 cm pločio ir 28—37,5 cm ilgio prieverpstės, kurių siluete kiauropjūviu išpjaustytas vijoklinis augalo ornamentas (1 pav.).

Prieverpstė, kaip įrankis, orientuota vertikaliai, tad ir augalo atvaizdas lentelėje komponuojamas simetriškai pagal vertikalią ašį. Toks komponavimo būdas skiriasi nuo liaudies architektūroje taikyto antlangių puošybos būdo ar kai kurių baldų, pvz., spintų, viršaus dekoru, kur analogiški augaliniai ornamentai išdėstomi horizontaliai. Vertikaliai komponuojami puošybos motyvai bažnyčių altorių sparnuose.

Profesionaliajame mene stilizuoti akanto lapo ornamentai paplito Antikos laikais. Italų renesanse, Liudviko XVI epochoje suklestėjo vijoklinis šio puošybos motyvo variantas, kuris, beje, yra vien meninė išmonė². Tačiau profesionaliajame mene, architektūroje, taikomojoje

¹ Cepaitienė A. Prieverpsčių tipai ir jų paplitimas // Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1983 ir 1984 m. V., 1985. P. 133.

² Meyer F. S. Handbuch der Ornamentik. Leipzig, 1927. S. 45—51.

1 pav. Prieverpstė. IEM EM 4897. Kretingos raj. Klausgalių k.

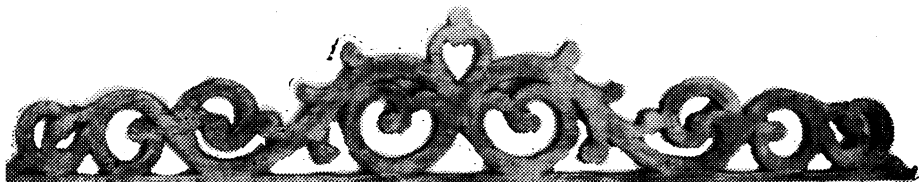
2 pav. Prieverpstė. IEM EM 8244. Skuodo raj. Daukšių k.

dailėje akanto lapas gana lengvai atpažįstamas, nes būna pakankamai realistiškas. Dailininkas ir menotyrininkas J. Perkovskis, apibūdinamas augalinį ornamentą žemaičių liaudies mene, teigia, kad „augaliniai motyvai [...] liaudies ornamentikoje nėra tiesioginis gamtos atspindys ir tik bendrais bruožais primena gamtą. Kaip ir bet kurioje primityvioje kūryboje [...] yra perteikiama greičiau tik augalo idėja [...]. Atsiranda intensyvi augalo stilizacija... Bet taip pat reikia pastebėti, kad sintezės priežastimi yra ir techninių sugebėjimų trūkumas“³. Kaip tik toks smarkiai stilizuotas ir supaprastintas augalo atvaizdas yra ir čia aprašomų prieverpsčių kontūre. Ornamento siluetas yra toks supaprastintas, kad telikę spiralinės (vi-

³ Perkovskis J. Ornamentas, forma ir simbolika liaudies mene Zemaitijoje (rankraštis saugomas Telšių kraštotyros muziejuje). P. 24.

3 pav. Kočėlas. IEM EM 3125. Ignalinos raj. Laukstenių k.

4 pav. Antlangis. IEM EM 13045. Skuodo raj. Notėnų k.

5 pav. Spintos viršaus papuošimo dalis. IEM EM 3843. Iš Lietuvos mokslo draugijos rinkinių

joklinės) augalo linijos bei nuo jų atsišakojantys reti didoki užraitai, kuriuos tik galima būtų spėti vaizduojant lapo krašto dantis. Kai kuriais atvejais užraitai spiralės gale išdėstyti viename lygmenyje ir labai panašūs į išsiskleidusį lelijos žiedą (ar tai nebus tik meistro mėginimas padaryti ornamentą semantiškai aiškesnį). Atsiranda pagunda suskaldyti visą motyvą ir kartu prieverpstės siluetą į atskirus, atrodytų, lengvai atpažįstamus elementus.

Kelios prieverpstės puoštos papildomais raštais: kontūriline linija, X elementais ir zigzagu, tribriauniais įkirtimais, kontūriline linija rėžtais lapeliais, labai dažnai pasitaikančiais kitų prieverpsčių puošyboje⁴. Šie papildomi ornamentai, stilistiškai disonuodami su augalo siluetu, dar labiau nutolina nuo pradinės puošybos motyvo idėjos (2 pav.).

⁴ Lietuvos istorijos ir etnografijos muziejus (toliau — IEM), EM 4914, EM 9517, EM 13033, EM 8244.

Profesionaliajame mene akanto lapas drožinėjamas reljefiškai: išryškinama lapų gyslos, dantytas kraštas bei paviršiaus iškilumai. O prieverpsčių augalo atvaizdas plokščias, išpjautas siauru pjūkleliu. Sis kiaurapjūvis raštas nepuošiamas reljefiniu giluminiu drožiniu. Plokštuminis siluetinis augalo vaizdavimas buvo plačiai taikytas ir liaudies architektūroje antlangių bei palangių puošybai⁵.

Siame smarkiai stilizuotame kiaurapjūviame ornamente atpažinti akanto lapą gal būtų per drąsu, jei nelygintume jo su kitų medžio dirbinių puošyba⁶. Labai panašiai suraitytas, tik jau šiek tiek sudėtingesnio ir kartu vijokliniam akanto lapui artimesnio silueto yra kontūrinė linija raižytas ornamentas ant kočėlo (3 pav.). Prieverpstėse vaizduojamam augalui tiek stilizacija, tiek pjaustymo technika artimas yra ornamentas, aptinkamas kai kurių antlangių bei palangių dekore (4 pav.). Panašus augalo siluetas sieja šių prieverpsčių ornamentą ir su spintos viršaus dekoro dalimi, saugoma Istorijos ir etnografijos muziejuje (5 pav.). Tik jos reljefinė drožyba gerokai turtingesnė ir išraiškingesnė. Toks realistiškesnis vaizdavimas leidžia atpažinti akanto lapo dalis bei vijoklinius ūsus.

M. Matušakaitė rašo, kad XVII a. pabaigoje akanto lapo ornamentas medžio drožyboje jau pasitaiko Rytų Prūsijoje. Lietuvoje irgi aptinkamas bažnytinėje puošyboje. XVII a.—XVIII a. pradžios Stelmužės bažnyčioje šis ornamentas išdrožtas barokiniuose altoriaus sparnuose bei antablemente, sakyklos hermų apatinėje dalyje ir stogelio dekore⁷. Akanto lapo motyvas puošia ir kitų Lietuvos bažnyčių altorių sparnus: Plungės raj. Alsėdžių, Jurbarko raj. Veliunos, Kelmės raj. Užvenčio, Sakių raj. Griškabūdžio, Tauragės raj. Skaudvilės.

Prieverpstės su akanto lapo motyvu yra vėlyvos. Datuoti galima tiksliai, nes didesnė jų dalis turi signatūrą, dažniausiai metus: W 1912, MIM. 1918, 1927, 1930, 1950⁸. Metai nurodyti dar dviejų prieverpsčių metrikose; pažymėta, kad viena daryta 1925 m., kita apie 1922 m. atsinešta iš kaimo⁹. Taigi beveik visos prieverpstės yra XX a. pirmosios pusės, todėl nederėtų jų puošybos tiesiogiai sieti su baroko stiliumi, bet su profesionaliojo meno ornamentų motyvų kopijavimu ar atkartojimu. Siauras ir jų paplitimo regionas — vakarų Žemaitija. Prieverpsčių yra iš Mažeikių, Skuodo, Plungės raj. ir net šešios — iš Kretingos rajono. Visi įrankiai tokie panašūs, kad gali kilti mintis, jog tai vieno meistro rankų darbas. Bet metrikose randame net keturias meistrų bei dirbėjų pavardes, o tai rodytų motyvo paplitimą šiame regione.

Akanto lapo motyvas pasitaiko ir kaimyninių tautų liaudies mene. Jis siejamas su bažnytine baroko tradicija. XVIII a. viduryje

⁵ Lietuvių liaudies architektūra. V., 1965. T. 1. P. 92.

⁶ Medžio dirbinių ornamentų lyginimas nepakankamai nuoseklus, nes ši puošyba Lietuvoje menkai tyrinėta.

⁷ Matušakaitė M. Senoji medžio drožyba Stelmužės liaudies skulptūrų muziejuje // Muziejai ir paminklai. 1980. Nr. 3. P. 21, 30.

⁸ Kretingos kraštotyros muziejus (toliau — Kr KM) 377, 9767, 9427; IEM EM 9519, EM 8244.

⁹ Kr KM 10545; IEM EM 4897.

akanto užraitas vyravo Vokietijos baldų puošyboje. Prie Elbės žiočių šiuo ornamentu puošė kočėlus¹⁰. Vidurio Norvegijoje XVIII a. viduryje akanto lapo drožinių aptinkama bažnyčių interjeruose; beveik tuo pačiu metu šis ornamentas paplito ir liaudies baldų, skrynių puošyboje, ant alaus bokalų, kočėlų ir šaukštų. Svedijoje akanto lapai puošė ne tik baldus, bet ir lankus bei pavalkus arkliais kinkyti¹¹. Ant pavalkų šis ornamentas pasitaiko ir Latvijoje¹². Rusų menotyrininkas V. Vasilenka rašo, kad Rusijoje, Pavolgyje dėl baroko ir ampyro įtakos XVIII—XIX a. namų puošyboje paplito akanto lapo motyvas¹³.

J. Perkovskis prieš karą rašė: „Klystų tas, kuris galvotų, kad liaudis kuria absoliučiai savistoviai ir kad čia eliminuota bet kokia įtaka iš šalies [...] Žemaitijoje imitacijos šaltiniu tarnauja bažnyčios. Tai vis altorių, sakyklų, krikštyklų ir taip toliau motyvai [...]. Barokas, kuris nėra liaudies kūrybos objektas, dėka vietinių bažnyčių taip įaugo į liaudį, kad net negalima jo skaityti esant svetimkūniu“¹⁴.

Baigiant galima būtų pažymėti, kad prieverpstėse akanto lapo motyvas yra smarkiai stilizuotas, supaprastinta ir atlikimo technika. Tačiau nors ir sunkiai atpažįstamas, jis vis tiek sietinas su vijokliniu akanto lapu, paplitusiu profesionaliojo meno ornamentikoje. Pažymėti reikėtų ir siaurą tokių prieverpsčių motyvo arealą (vakarų Žemaitija) bei vėlyvą laikotarpį. Šiam motyvui paplisti gal bus turėję įtakos vietos meistrai, staliai, remontavę bažnyteles, statę koplytstulpius, o retkarčiais pjaustinėję ir smulkius namų ūkio apyvokos daiktus.

Įteikta 1991 m. kovo mėn.

Zusammenfassung

Auksė ČEPAITIENĖ

DIE AKANTHUSRANKE ALS ORNAMENT DER ROCKEN

Im Artikel wird der Dekor der tafelförmigen Rocken analysiert. Der Rocken ist ein Spinngerät, das beim Spinnen mit dem Spinnrad zur Befestigung von Flachs- oder Wollbüscheln dient. Es werden die Geräte besprochen, die sich in den Beständen der Museen befinden (insgesamt 303 Stück). Die Rocken, auf denen die Akanthusranke geschnitzt ist, bilden nur einen kleinen Teil—3,6% oder 11 Stück. Die tafelförmigen Rocken sind in einer kleinen Region verbreitet, in Nordwestlitauen, unweit von der See. Sie werden in die 1. Hälfte des 20. Jh. datiert. Das Motiv der Akanthusranke kommt in Litauen in der Holzschnitzerei der Dorfkirchen, als Verzierung in der Volksarchitektur vor (Fensterbretter,

¹⁰ Schlee E. German Folk Art. Tokyo, 1980. P. 129.

¹¹ Peesch R. The Ornament in Europa Folk Art. Leipzig, 1982. P. 168.

¹² Latviešu tautas māksla. Rīgā, 1961. Lpp. 139, il. 203. Lpp. 150, il. 204.

¹³ Василенко В. М. Народное искусство. М., 1974. С. 60, 61.

¹⁴ Perkovskis J. Min. veik. P. 25.

Fensterläden). Auf den Rocken ist dieses Motiv flach, als Schnitzwerk geschnitzt, besonders stark stilisiert. Zur Verbreitung dieses Motivs sollten die örtlichen Meister und die Zimmerleute beigetragen haben, die Dorfkirchen renovierten, die Kirchenbänke und die kleinen Sachen des Haushaltes schnitzten.

Trumpai apie autorę

Auksė Cepaitienė (g. 1953 m.), Lietuvos istorijos instituto Etnografijos skyriaus jaunesnioji mokslinė bendradarbė (nuo 1989 m.). Tyrinėja verpimo, audimo įrankius, jų puošybą. Šia tema rengia disertaciją.